

SIMON RÓBERT:

A MUSZLIM TÖRTÉNET KUTATÁSÁNAK DEKOLONIALIZÁLÁSA (Kutatástörténeti vázlat)

I. Elméleti problémák

Antonioni 1975-ben készült filmjének, a *Foglalkozása riporter*-nek a hőse, David Locke először mint az objektivitásban tetszelgő (valójában cinikusan bármit „szállító”) riporterként közeledik a „harmadik világhoz”, mint politikai csemegéhez, később – megcsömörlése után – mint félreértésen alapuló, botcsinálta szimpatizáns. Az első kísérlet vígjátéki felhangokkal, a másik, némi pátoszt nem nélkülöző rezignáltsággal ér véget. Az „európaiság” úgy találtatik könnyűnek, hogy a „másik”, az ismeretlen világ – ön-maga természetét föl sem tárva – pusztán tükröt tart az előbbi elé.

A „harmadik világ” mint önálló szereplő megjelenése a világpolitika színpadán, a jelek szerint, a társadalomtudományok terén megdőntött néhány – már-már dogmává kövült – hiedelmet, s alapvető történeti kategóriák újrvizsgálását tűzte napirendre. A kettő szorosan összefügg egymással. Visszavonhatatlanul megdőlt a felfogás, hogy a – már-már elefántiazzisszerűen „túlfejlett” (polgári) orientaliztikának érdemleges mondanivalója lenne – adott esetben – a muszlim történeti mozgás sui generis jellegéről, s nem csak az európai fejlődés hiányát variálná unos-untalan, azt is a politika-történelemre, a városi életre és a magas kultúrára redukálva. Megdőlt egyúttal az a naív illúzió is, hogy az enyhén szólva „alulfejlett” marxista orientalizztikai kutatás (amely sokszor az előbbit használta fel „marxista szellemben”) általános társadalomelmélete a marxista formációelmélet birtokában további kutatás és értelmezés nélkül mindent képes lenne megmagyarázni.

A Bandung (1955) utáni utóbbi negyedszázad ugyancsak változatos történelme mindkét dogmát megtépázta. Ami az elsőt, a (polgári) orientaliztika radikális bírálását illeti – tárgyunknál, az arab világnál maradványok olyan fontos és mélyreható ideológiakritikai munkákra (Abdel-Malek 1963; Laroui 1973a; Zghal és Karoui 1973; Hodgson 1974; Coury 1975; Turner 1978; Said 1978), amelyek meggyőzően tárták fel az európai orientaliztika – *legjobb esetben* durkheimi, vagy weberi megalapozottságú európacentrikus Kelet-látásmódját, amely naívvul az európai kapitalizmust

teszi meg a világtörténelmi mozgás céljának, zsinórmértékének; ezt az eljárást Marx találóan így jellemezte: „az úgynevezett történelmi fejlődés egyáltalában azon nyugszik, hogy az utolsó forma a múltbelieket önmagához vezető fokoknak tekinti, és minthogy ritkán és egészen meghatározott feltételek között képes önmagát bírálni...ezeket mindig egyoldalúan fogja fel.” (MEM 46/1:31). Az orientalisztika Keletet tehát vagy egyszerűen holmi *hiánytársadalomnak* értékelte, tehát az európai fejlődés pusztá negativitásának (szívének kedves módon főleg a középosztály, de általában az *osztály*, a *forradalom*, a *nemzet*, az *individualitás*, a nyugat-európai *város*, egyáltalában a *fejlődés*, a *modernizáció* hiánytársadalmának – ez utóbbi ideológikus fogalom bírálathoz ld. Wallerstein 1980), vagy pedig a polgári „ember” amolyan korcs „előemberének” tartotta. E megközelítés alapvetően *internalista* szemléletű, hiszen a fejlődésképtelenség, megrekedés sőt a visszafejlődés oka e társadalmak néhány rendszer-immmanens invariánsa lenne (pl. kulturális faktorok: ld. Laroui 1973b G.E. v. Grunebaum- bírálata; az iszlám mint a pazarló katonai nemesség vallásossága, s ennek korrelatívuma, a vállalkozó polgárság hiánya kizárja a célracionálitást és a tőkeakkumulációt: ld. Turner 1974 bírálata Weber iszlámelfogásáról; az iszlám mint társadalomintegráló elv kapitalizmus-összeférhetetlensége: ennek kitűnő bírálata ld. Rodinson 1966; vagy a Durkheim-féle „mechanikus szolidaritás” – ld. 1967: 98–101 – összes elméleti következménye: a Gesellschafttal szembe állított Gemeinschaft tradicionalizmusa, személyiséget kizáró kollektív tudata, „a személyi jogok egybeesése a tárgyi jogokkal”, a közvetítő különösök hiánya, a munkamegosztás kialakulatlan, vagy csökevényes volta, stb.: ld. bírálata Turner 1978).

A muszlim társadalom mint stagnáló „hiánytársadalom” felfogása átvezet a marxi/marxista Kelet-képhez, amelynek centrális kategóriája: az „ázsiai termelési mód”: a felvilágosodás (főleg Montesquieu), továbbá elsősorban Hegel és az angol utilitáriusok (ld. az utóbbiak és a marxi „ázsiai termelési mód” viszonyához: Turner 1974a; Anderson 1974: 469–472; Sawyer 1977: 30–39, 43. n. 9.) örökségét egyáltalában nem megszüntetve őrizte meg (nem érdektelen idéznünk az ázsiai termelési mód („átm”) lényegesebb és kevésbé lényeges mozzanatainak forrásait Perry Anderson nyomán: a föld állami tulajdona: Fr. Bernier, Montesquieu, R. Jones; elszigetelt faluközösségek: Hegel; történelemnélküliség: Montesquieu, Mill; hidraulikus közmunkák: A. Smith, Mill; „általános rabszolgaság”: Montesquieu, Hegel; örökletes nemesség hiánya: Macchiavelli, Bacon, Montesquieu; a falu túlsúlya a város felett: Bernier, Smith; jogi biztosítékok hiánya: Bodin, Bernier, Montes-

quieu; ld. Anderson 1974: 472). Ezek között a leglényegesebb egybeesésnek – a többi mozzanat összefoglaló nemfogalmának – a stagnálás, a fejlődés hiánya látszik (ld. ennek „vegytiszta” megfogalmazásait: Hegel 1966: 164: „Ez a történelem is maga még túlnyomóan történelem nélküli, mert csak ugyanannak a fenséges pusztulásnak ismétlődése”, ill. i.m. 302: „Mindен politikai forradalom tehát közömbösen zajlik le a közönséges indiai előtt; mert az ő sorsa nem változik”. Marx megfogalmazásában: *A Tőke* I. 1967:395: „A társadalom gazdasági alapelemeinek szerkezetét nem érintik a politikai felhőrégió viharai.” Ennek alapja a faluközösségek „egyszerű termelő organizmusának” változatlansága: ld. Hegel i.m. 301–2; Marx uo.) A marxizmus álláspontja is – lévén kiindulása: az európai kapitalizmus genezisének vizsgálata jegyében a *szabad munkaerő* és a *tőkeakkumuláció* történeti előzményeinek számbavétele – a nem-európai fejlődés negatív mozzanatait hangsúlyozva, ugyancsak rendszerimmanens *hiányokat* emelt ki (földmágnatulajdon hiányát, vagy – ugyancsak hegeli előzményeket átvéve – a természetadta közösség szubsztancialitásának tartozékaként tekintett egyest, stb.) s ennek az internalista szemléletnek: „a tőke civilizációs missziójának” externalista posztulátuma logikus fogalmi párja volt (Marx megfogalmazásában: „Az indiai társadalomnak egyáltalán nincsen történelme... A kérdés tehát nem az, hogy az angoloknak volt-e joguk meghódítani Indiát, hanem az, hogy a török, a perzsa vagy az orosz hódoltság alatt álló Indiát előnyösebbnek tartanók-e a brit hódoltság alatt álló Indiánál. Angliának kettős küldetést kell betöltenie Indiában: az egyik romboló, a másik újjáalkotó – a régi ázsiai társadalom megsemmisítése és a nyugati társadalom alapjainak lefektetése Ázsiában.”) (MEM 9:209).

Anélkül, hogy mélyebben belemehetnénk e kérdésbe, csak jelezni kívántuk, hogy szemben Marx Tőke-elemzésével, amely korszakalkotóan új, s a polgári társadalom totalitását valóban *konkrétan* kibontó (a történetelméleti és történeti elemzési szinteket egyedülálló zsenialitással szervező), tehát szemben eredeti Európa-képével, a nem-európai fejlődést illetően Marx is lényegében átvette a felvilágosodás, A. Smith, Hegel és az angol utilitarianusok Kelet-képét (ld. Turner 1978; Simon R. 1980). Ebben az értelemben jogosan beszélhetünk Marx európacentrizmusáról (ld. Sawyer 1978: 223–4; Turner 1978:5), hiszen az eredeti tőkefelhalmozás szempontjából veszi elméletileg szemügyre a nem-európai fejlődést; hogy ezt a kortársak is így értették, egyértelműen bizonyítják Marx ama megjegyzései, amelyekkel elhárítja magát attól, hogy: „Történelmi vázlatomat a kapitalizmus nyugat-európai keletkezéséről feltétlenül át kell alakítani valami történelemfilozó-

fiai elméletté a fejlődés általános útjáról, amelyet végzettszerűen meg kell tenie minden népeknek, bármilyen történelmi viszonyok között éljen is...” (MEM 19:112; ld. még: MEM 19:280–1.), „A tőke civilizációs missziójának” már Marx által is megkérdőjelezett voltánál lényegesebb, hogy egyrészt elméletileg: a tulajdonnélküliség (1853-as írások) közösségi földtulajdon (Grundrisse, kései írások) állami tulajdon (*A tőke*) nagyon is lényeges – mert sokféle „termelési módot” feltételező – alternatívára épülő *elsajátítási mód*: a földjáradék/adó egybeesése amellett, hogy ugyancsak több „termelési módra” érvényes lehet, azt az ellentmondást veti föl, hogy nem tudjuk megmagyarázni a tulajdonnélküliségből fakadó *osztálytagozódás-hiányt* a többleterméket elsajátító és osztálytársadalmat feltételező állam meglétével (ld. Hindess-Hirst 1975:178–220; Engels fölöttéből problematikus kétféle állam- és osztályeredet kísérletéről az *Anti-Dühring*-ben, majd ennek feladásáról *A család...*-ban ld. Sawyer 1977:69–75), konkrétan pedig az a probléma, hogy az „ázsiai termelési mód” sziklaszilárd alapjának tekintett faluközösség mint közös földtulajdonos a legújabb történelmi kutatások szerint valószínűleg nem létezett, vagy éppenséggel a fejlett államiság, esetleg a helyét kereső kolonializmus terméke (ld. Anderson 1974:487–9 utalással D. Thorner, L. Dumont, I. Habib kutatásaira, továbbá Algéria vonatkozásában ld. Gallissot 1976: 175–246.)

A „trikontinentális” népek színre lépésének szükségképpen napirendre kellett tűzniük az „ázsiai termelési mód” kérdését is – sok egyéb fontos kérdés mellett. A magam részéről az a véleményem, hogy ezúttal sem mi, európaiak teljesítettünk ezzel az elméleti fegyverrel „civilizációs missziót” e népek felé, hanem az még leginkább bumerángxént felénk csapott vissza. Nevezetesen, ennek az elméletileg is, történetileg is, a marxizmus termelési mód-koncepcióját a leginkább próbára tevő kategóriának a konkrét elemzése máris fölvetette az 1930-as években vulgarizált formációelmélet sémájának revízióját, továbbá azt a kérdést, hogy a kapitalizmusból elvont marxizmus termelési mód kategóriákat milyen mértékben és módon lehet alkalmazni a kapitalizmuson kívüli (tehát pre- és posztkapitalista) fejlődésekre (e vonatkozásban Hobsbawm 1964 elemzése látszik a legkomolyabbnak, s gyakorolt méltán hatást máris); hiszen néhány – csak a kapitalizmusban pozitív jelentéssel bíró -- invariáns (pl. Althusser: gazdaság-politikum-ideológia triász, stb.) ide-oda tologatása elzárja az utat a történelmi különösökből kiinduló, s egyúttal azokat magyarázó történelemelmélet még kidolgozandó kategóriája/kategóriái felé; (a korábbi steril kísérletek után Lukács *Ontológiájának* közép-

pontjában álló *munka*-kategória efféle felhasználhatóságának negatív tanulsága az első pozitív lépés e téren).

Ami az előbbi kérdéskörrel szorosan összefüggő új problémák felvetését illeti, elegendő utalnunk olyan – a marxizmus kiindulásból érthetően nem elemzett, vagy csak érintett – problémákra, mint az *egyenlőtlen fejlődés* – a jelenlegi kutatás homlokterében álló – kérdéskomplexumára (tárgyunk vonatkozásában ld. Amin 1970. 1973), ezzel kapcsolatban az *alulfejlettség* és a *periférialitás* problematikája (ugyancsak tárgyunknál maradvák: ld. Amin 1970. Laroui 1973b, 1974), a *nemzet* és *nacionalizmus* (ld. Lacheraf 1965, Tibi 1971, Cleveland 1971, Abdel-Malek 1972: 115–139, 177–243, a kötetünkben szereplő Zghal 1972: 136–166 tanulmányt, Rodinson 1972: 453–567; Amin 1976, 1979); a „hiány” álláspontok bírálatát (ld. Turner 1978: 153–166), az *osztály* (ld. pl. Duvignaud 1965; Mahmoud Hussein: 1969, 1975; Rodinson 1972: 245–293; ill. Rodinson – on: Cook, e.d. – 1970 kötetünkben szereplő tanulmányát, vagy Smith 1973 komparatív kísérletét), és *állam* (e téren, noha alapvetően Pakisztánt és Bangladesht elemzi, paradigmatisztikus értékű Alavi 1972 tanulmánya, s jelentős kísérlet Magrib vonatkozásában: Hermassi 1975), a *hadsereg* (ld. pl. Abdel-Malek 1972: 411–463; Tibi 1973; Abdel-Malek, ed. úttörő kollektív gyűjteményét), megkezdődtek az első regionális „dekolonializáló” szintézis-kísérletek (pl. Laroui 1970, 1975²), ideológiakritikai téren pedig elkezdődött a mai európai és amerikai „politikatudományi” kelet-megközelítések bírálata (Tibi 1979). Ez utóbbi kutatási területet a magam részéről különösen fontosnak tartom – még pedig éppen a magyar tudományos élet szempontjából is. Arról van ugyanis szó, hogy a „harmadik világ”-kutatás a szocialista országokban most van kialakulóban. A nagy hagyományokkal rendelkező és a húszas évekig bizonyos területeken élvonalbeli orosz-szovjet orientalisztika a sztálini korszakban dogmatikussá merevedett és az adott politikai követelmények *ancillá*-ja lett. A kelet-európai országok közül legjobban nálunk sikerült megőrizni a szaktudományos kutatás önállóságát – azon az áron, hogy ez a kutatás alapvetően nyelvi-filológiai problémákra szorítkozott. A „harmadik világ” hallatlanul megnövekedett szerepe természetesen napirendre tűzte/tűzi azt a kérdést, hogy melyik diszciplínához is tartozzék e kutatási terület közelmúltjának és jelenének a vizsgálata. Nálunk a legutóbbi időkben szerveződő/szerveződött politikatudomány minden bizonnyal tárgyává teszi a „harmadik világ” kutatását. A korábbi tapasztalatok – számos esetben kudarcok – nyilván figyelmeztetni fogják a kutatókat arra, hogy a

modern problematika csak interdiszciplináris közelítéssel kutatható eredményesen.

A továbbiakban az eddigi kutatástörténet néhány csomópontját próbálom vázlatosan jellemezni. Ezek egy része – az előbbiekből érthetően – olyan problémakört alkot, amelyre a kutatás elsősorban sajátos európai szempontok miatt vetette a hangsúlyt. Szándékom természetesen nem egy csödtömeg részletekbe menő elősorjáztatása (ezt C. Cahen 1955, egy korszakot lezáró, immár történeti értékű „vádbeszéde” a maga idején belülről elvégezte), hanem olyan csomópontok érintése, amelyek feltehetően a kialakuló kritikus önreflexió részeként nem csak Európáról, hanem talán Keletről is mondanak valamit.

II. Termelési mód/társadalmi formáció problematika

Marx és Engels, ismeretes módon, alapvetően Indiával kapcsolatban dolgozták ki az „ázsiai termelési mód” ismérveit (lévén, hogy a 17–18. századi francia utazók, elsősorban F. Bernier, majd főképpen a brit gyarmati tisztviselők a 17–19. századi indiai állapotokhoz szolgáltatottak a legtöbb – az utilitariánusoktól eméletesileg is földolgozott – adatot), ám e kategória első koherens körvonalazása – a híres 1853. évi levélváltásukban – tk. az arab történelem, ill. az iszlám apropóján történt. (Engels két levele Marxhoz: 1853. május 26, június 6.: *MEM* 28: 231–3, 240–246; Marx két levele: 1853. június 2, június 14.: *MEM* 28: 236–239, 249–253). Ebben az első körvonalazásban Engels a földmagántulajdon hiányának az okát az éghajlati viszonyokban, továbbá az állam közmunka-szervező tevékenységében látta (*MEM* 28: 242), míg Marx – aki akkortájt tanulmányozta Bernier-t, s ennek alapján aknázza ki mélyrehatóan R. Jones két évvel korábban tanulmányozott művét, (ld. Sawyer 1977:42–43) – az utóbbi mellett a faluközösség „magáért való kis világát” hangsúlyozta (*MEM* 28: 251–2). Ez a jellemzés lényegében egybevágott Bernier és az angol klasszikus közgazdászok nézeteivel; új mozzanat benne az, hogy az állami tulajdon *raison d'être*-jét az állam, mint az infrastruktúra „szolgáltató-funkciója” adja (ez lesz majd Engels – meglehetősen sok megoldatlan problémát felvető kettős állam-keletkezés teóriája közül az egyik út, ld. *MEM* 20: 146; az *Anti-Dühring*-ben még igen, *A család, a magántulajdon és az állam eredetében* már nem szereplő kettős állam-elmélet, – i.e. a közfunkciók delegálása, ill. az osztályantagonizmus terméke – ellentmondásait az „osztály” problematikájával ld.

Sawer 1977: 69–75). Az előbbi magyarázattal, tehát azzal, hogy a földmagántulajdon hiányának, ill. állami tulajdonának alapja az állam „szolgáltató funkciója” lenne, legalábbis inkonzisztensnek látszik Marx következő megjegyzése: „Mindenesetre úgy látszik, hogy egész Ázsiában elvileg először a mohamedánok szögezték le azt, hogy ’földtulajdon nem létezik’” (*MEM* 28: 253). Ez ugyanis – mint Anderson 1974: 482–3 és Sawer 1977: 44. n. 17. helyesen megjegyzi – a „keleti despotizmus” oka gyanánt a *belső* társadalmi funkció helyett (mellett ?) a *külső* hódítás, ill. a vallás mozzanatát hangsúlyozza (ld. ugyanezt a problémát még *MEM* 25: 745. 44. j.). Hozzá kell még tennünk ehhez, hogy a zárt faluközösségek és a „szolgáltató (hidraulikus) állam” kapcsolatából fakadó földmagántulajdon-hiány, ill. kizárólagos állami tulajdon posztulátumát és az ebből következő stacionárius jellegét az utóbbi kutatások erősen megkérdőjelezték, s a kutatások megállapították, hogy a két mozzanat – i.e. a földmagántulajdon hiánya és a „szolgáltató állam” infrastrukturális funkciója – nem annyira összetartozó, egymást föltételező, mint inkább alternatív elemek. Nevezetesen azok a területek, amelyek többé-kevésbé a földmagántulajdon hiányával jellemezhetőek (így Irán, India, Törökország), történetük során soha nem alakítottak ki jelentős öntözési rendszert, míg ahol az utóbbi lényeges volt (pl. Kína), ott jelentős földmagántulajdonos tendenciák voltak. (ld. Anderson 1974: 491, a Kína-kutatás tanulságait ld. uo.: 520–549.) Megjegyzendő, hogy noha az orosz fejlődést is a Kelethez sorolták, tudjuk, hogy azt sem jelentős hidraulikus közmunkák, sem a magántulajdon hiánya nem jellemezte (az utóbbi kérdéshez ld. pl. Melotti 1977: 82–95.).

Anélkül, hogy mélyebben belemerüljünk e problématikába, jelzésszerűen utalok Marx és Engels néhány későbbi állásfoglalására e kérdéskörrel kapcsolatban. Láttuk, hogy az első megfogalmazásokban nem dőlhetett el, hogy a két mozzanat közül (a faluközösség vagy földközösség önmagával beérő mikrokozmosza és a „despotikus” állam) melyik, vagy melyik inkább a ludas a stacionaritásban. E rendkívül nagy horderejű probléma megítélésében pedig már Marx és Engels felfogása is különbözött a későbbiek során. Engels lényegében megmaradt a „szolgáltató-állam” szerepének hangsúlyozásánál (ez különösen egyértelmű az orosz fejlődés jellemzésekor), aminek passzív szubsztrátuma lenne az évezredekig változatlan faluközösség (ld. pl. *MEM* 20: 177: „A régi közösségek, ahol tovább fennálltak, évezredek óta a legdurvább államforma, a keleti despotia alapzatát alkotják, Indiától Oroszorszáig”). Ebből a megközelítésből, mélyebben nézve a proletárforradalomnak mint valóban autentikus forradalomnak a tételezéséből következett a

parasztmozgalmak mint valóságos változást nem hozó, sőt reakciós jellegű kísérletek megítélése (a számos – algériai, montenegrói, mexikói, stb. – példa közül elég arra utalnunk, hogyan ítélte meg Marx a keleti forradalom-nélküliséget nagyon is csattanósan cáfoló – tajping mozgalmat, amely „az újjáalkotás bármiféle csírája nélkül” „a rombolást groteszkül visszataszító formában” érvényesíti, ld. *MEM* 5: 487., vagy Engels véleményére az egyiptomi ^CUrābī féle felkelésről: „Arábiról nem sokat tudunk, de tízet teszek egy ellen, hogy közönséges pasa, aki azért irigyli a pénzügyi emberektől az adóbevételeket, mert jó keleti módra maga akarja őket zsebrevágni. Ez megint csak a parasztságok örökös története.” *MEM* 35: 327 – ld. a kérdéshez Sawyer 1977: 74–5. Turner 1978). Alapvető problémáról van szó, hiszen a századfordulótól (Oroszországgal) a forradalmi átalakulás lehetősége fokozatosan áttevődött a szorosán vett tőkés termelési mód és a „bürgerliche Gesellschaft” szempontjából gyengén fejlett, túlnyomóan agrártársadalmakba. Leninnel és az orosz átalakulással a huszadik századi marxizmus alapproblémája éppen az lett, hogy miképpen alkalmazható olyan (túlnyomóan paraszti szubsztrátumú) országokban, amelyeket Marx *legfeljebb* mint a nyugat-európai forradalmasodás fermentumának tekintett.

Ami azonban Marxtól illeti, a marxizmusnak ebből a későbbi perspektívájából különösen fontosnak tekinthetők Marxnak – első ízben a *Grundrisse*-ben, majd a kései etnológiai jegyzetekben (ld. Krader 1974, 1975: 343–412) és a V. Zaszulics fogalmazványokban lecsapódó – ama vizsgálódásai, amelyekben egyértelműen az eredeti közösség és annak nagyon is változékony módosulásai/változásai állnak a középpontban (a *Tőké*-ben még vizsgatért az eredeti koncepcióhoz, ld. pl. *MEM* 25: 602). Itt megint csak e problematika utóéletének fény- és árnyoldalait jelezhetem. Ami az utóbbiakat illeti, a „durchaus self-sustaining” földközösségek különböző formáinak kiterjesztése térben és időben a kezdetben nagyon is meghatározott alakulatokra alkalmazott „ázsiai termelési mód” – tudományosan teljesen irrelevánssá vált – inflálódását eredményezte, s azt vonta maga után, hogy egyes kutatók mindenütt, ahol földközösséget gyanítanak, vagy „despotikus” államot fedeznek fel, hajlamosak „ázsiai termelési mód”-ról beszélni (ld. a *Recherches Internationales à la Lumière de Marxisme* 1967 és a *CERM* 1969 gyűjteményes köteteinek lehangoló tanulságait). Az unilineáris fejlődési séma és az „ázsiai termelési mód” összeegyeztetése során szükségképpen merült föl az utóbbinak, mint egyetemes alapformációnak a tételezése (ld. hozzá: Anderson 1974: 485–7, Sawyer 1977: 193–8), s lett logikusan minden prekapitalista alakulat gyűjtőfogalma, amelyeket nem lehetett egyértelműen az

antik és a feudális „alapformával” jellemezni. A másik árnyoldal az, hogy az ősi közösségek = ősközösségek feltételezése – ismeretes módon – kezdettől fogva különféle ideológikus funkciókat tölthetett be (ld. Krader 1976; Gallissot 1976: 145–285); Marx esetében nem utolsó sorban az „államszocializmus” illetett bakunyini vádak ellen is (ld. Constan 1978: 335–7). Az új régészeti történelmi és etnológiai kutatások fényében a marxi földközösség fejlődés koncepcióját újra át kell gondolni (ld. pl. Masszon régészeti eredményeit: 1978: 67–82; Wolf: 1973 paleoökonómiai összefoglalását, tárgyunkhoz pedig ld. Anderson 1974: 488). Az ideológikus funkció alapvetően meghatározta a második Internacionálé teoretikusainak, majd a sztálini formációelméletnek az „ősközösség” teóriáját.

A marxi vizsgálódásoknak felmérhetetlen és jószerivel kiaknázatlan pozitívuma, hogy a földműves közösségeknek – a földrajzi, történelmi stb. adottságoknak megfelelő – változását, mozgását, fejlődését, szinte végtelen gazdagságát tételezte föl, aminek nemcsak a történelmi kutatásban, de a történelem elméletben is óriási heurisztikus értéke lehet (egyebek között fölvehető, hogy egy-egy archaikus társadalomban – pl. egy-egy birodalomban – milyen sok „termelési mód” létezhet egymás mellett, hogy a konkrét termelési módok, és a gazdasági társadalom-alakulatok vagy „alapformációk” milyen kapcsolatban állnak egymással – e két nagyon is különböző kategória ugyanis nagyjából csak a kifejtett kapitalizmusban esik egybe –, s akkor értelemszerűen felmerülhet az a probléma is, hogy mennyiben felelnek meg az „ázsiai termelési mód” fölöttébb heterogén kategóriái a marxi gazdasági társadalomalakulat kategóriájának, stb.).

E téren kétségen kívül a leggyümölcsözőbbnek Marx kései etnológiai kutatásai látszanak, amelyek a különböző közösségek társadalmi anyagcseréjét, a természettel, egymással és a gyarmatosítással való érintkezés során lezajlott színváltozását vizsgálják. Tárgyunk szempontjából nagyon fontosak M.M. Kovaljevskij két művéből 1879. szeptemberében készített kivonatai (ld. Krader 1975: 343–412), s ezekből is főképpen a muszlim hódítás Indiára gyakorolt hatására (Krader 1975: 367–384) és az Algériára vonatkozó rész (Krader 1975: 399–412; Gallissot 1976: 193–218). E jegyzetekben Marx egyértelműen hangsúlyozza (szemben az 1853-as írásokban és a *Tőkében* kifejtett állami tulajdonnal) a közösségi földtulajdon tényét, szívvösságát; kiemeli, hogy a „tetves orientalisták” erőlködései dacára, miszerint a föld Allahé lenne, még a meghódított föld is a közösség tulajdona, s ebből nem lehet egyéb célokra, még csak kihalítani sem (Krader 1975: 369–370). Az „overlords” – jelzi Marx –, csupán a dominiális és a még művelés alá

nem fogott földekkkel rendelkezettek – ám ezek katonai *iqta*^c-ként törté-
 nő használatba adása sem hozott létre feudumot (beneficiumot) (Kovalev-
 szkij ezzel ellentétes (feudális) értelmezését „suta irka-frikának” nevezi
 Marx, ld. i.m.: 373). Itt lényegében arról – a muszlim Keletre különösen jel-
 lemző – „úri feudalizmus”-ról van szó, amelynek alapján a vulgármaterialista
 álláspont éppúgy, mint a polgári orientalisztika jelentős része (ld. reprezen-
 tatív módon Poliak 1937, 1938, 1939; Ashtor 1976: 168–331) a katonai
 szolgálat fejében adott nem örökletes birtokot, ill. annak adóját és az adó-
 bérlőt európai értelemben vett feudális uraknak, s birtokukat kezdetben
 beneficiumnak, majd allódiumnak tekinti. Ennek a jelenségnek az európai
 feudalizmussal való rokonítását Marx elsősorban azzal cáfolja, hogy Keleten
 nincsen *jobbágság*, s – a magántulajdon jogi elmosódottsága miatt – a föld-
 nek nincsen „Bodenpoesie”-je (Krader 1975: 383). Az angol, majd Algériá-
 ban a francia gyarmatosítással kapcsolatban Marx nála szokatlan érzelmi töl-
 téssel tör pácát a kolonizáció skrupulusok nélküli földkisajátítása (adott eset-
 ben a föld magántulajdonná tétele után annak jogfacsaró, család megszerzé-
 se) fölött, s fejezi ki egyértelmű rokonszenvét a közösségek iránt (ennek tör-
 téneti megalapozottságához ld. Gallisot 1976: 159–173) – anélkül persze,
 hogy idealizálná azokat! E közösségek nemcsak fejlődőképesek, hanem
 esetleges forradalmi átalakulás hordozói is lehetnek szemében.

Ezek az alapvető kései marxi gondolatok elhalványulnak Engelsnél
 (*A család, a magántulajdon és az állam eredete* 1884), amikor lényegében a
 kor fejlődésmintáiban (többek között a német szociáldemokrata mozgalom-
 ban is) uralkodó unilineáris evolúcionizmus jegyében élesen szétválasztja a
 barbárságot a civilizációtól, rendeli az utóbbihoz a családot, a magántulaj-
 dont, az államot, és tartja ambivalens értékeléssel *nemzetiséginek* mindazt,
 ami nem részesül a civilizáció e vívmányaiban. E szemlélet gyakorlati politi-
 kai következménye a gyarmati népek paraszti mozgalmainak – már idézett –
 negatív értelmezése, s az a kérdéses megoldás, hogy noha a „métropole”
 munkásait is a gyarmatosító magatartása jellemzi, mégis nekik kellene az In-
 dia és Algéria típusú országokban átvenniük a vezetést és segíteniük az ön-
 állóság kivívását (MEM 35: 335–6). Ez az unilineáris, Európára koncentráló
 álláspont tovább merevedett Rosa Luxemburnál, az *Einführung in die Na-
 tionalökonomie*-ben, ahol az egységesnek felfogott „öskommunistá” visz-
 nyok a kapitalizmus és a proletariátus világméretűvé válásának folyamatá-
 ban kizárólag passzív szerepet játszanak és összeomlanak a folyamat pöröly-
 csapásai alatt (Algériához ld. Gesammelte Werke, Bd. 5 1975: 325–333; az
 engelsi és luxemburgi álláspont bírálatához ld. Gallisot 1976: 247–285).

A „parasztországok” nemzeti mozgalmi majd csak Lenin munkásságában (ott is viszonylag későn) kapják meg azt a pozitív értékelést, aminek – legalábbis a tendenciái – a kései Marx munkásságában fellelhetők.

Az alábbiakban az iszlámkutatáson belül felbukkant néhány lényegesnek látszó termelési mód értelmezést vázlok bevezetéként a közölt tanulmányokhoz. Az eddigi kísérletek – néhány jelentéktelen nekifutástól és M. Rodinson (1966: 73–83) alapvetően fontos elméleti alapvetésétől eltekintve – egyáltalán nem véletlenül egyiptomi kutatók és Algériával foglalkozó francia történészek tollából származnak. A két fejlődés különbözősége természetesen rányomja bélyegét az álláspontokra. Külön helyet foglal el az egyiptomi származású, ám 1970-től Dakar-ban működő Samir Amin jelentős nemzetközi hatást gyakorló formáció elképzelése, amely – s ebben nem áll egyedül – kritikájában gyakran igen találó, ám saját elképzeléseit illetően fölöttébb ellentmondó.

a) Egyiptom problematikája

A marxi formációelmélet Egyiptomra való eredeti alkalmazását Ibrāhīm ^cĀmir végezte el 1958-ban (életrajzához adalékkul megjegyezzük, hogy az egyiptomi kommunista párt feloszlata után 1959–1964 között koncentrációs táborban volt, majd hősi halált halt Libanonban). Az egyiptomi földkérdést Muḥammad ^cAlī-től 1952-ig tárgyaló műve hosszú és alapos bevezetőjében figyelemre méltó formációelméleti elemzést ad (25–69). Már korábbi művében, az „Egyiptom nemzeti forradalma”-ban (1957) jelezte, hogy a valóságos forradalmi átalakulás kulcsproblémája a földkérdés, s már ekkor utalt arra, hogy a viszonylag friss sütetű egyiptomi nagybirtokos osztály *nem feudális* jellegű, hanem olyan abszontista, tehát városban élő *kapitalista jellegű* osztály, amely földjeit tőkés bérlők közvetítésével művelteti meg (1957: 43–4). Mikor 1952-től megkezdődtek – a végül is kudarcba fulladt – földreformok, hamar kiderült, hogy azoknak nincsen semmiféle elméleti megalapozottságuk. ^cĀmir a földkérdés radikális megoldása érdekében gondolta át radikálisan az egyiptomi földkérdés történetét. Lényegében az 1850-es évek első felére jellemző marxi-engelsi Kelet-képre épít – természetesen a maga kutatásaival összhangban.

Alaptétele az, hogy az Óbirodalomtól kezdve Moḥammad ^cAlī koráig az európai feudalizmushoz hasonló fejlődés Egyiptomban nem létezett; az alapvető termelési eszköz, a föld – mondja – a fáraó ill. a szultán tulajdona

volt (1958: 51, 60–1). Működtek ugyan ezt keresztező tendenciák is: a Közép-Birodalomban vagy a kora-bizánci korban – mindig az államiság gyengülésekor – jelentkeztek magántulajdonosi kísérletek, majd az arab hódítás után a mamlúk és a török korszakban egyre nagyobb súllyal kialakult az el nem konfliktálható „morte-main”, a *waqf*, ám ezek – állapítja meg – alárendelt tendenciák maradtak (1958: 56–7). A föld állami tulajdonának feltevézése természetesen ezúttal is bizonyos zavarokat okoz, amennyiben az állami tulajdon, hol úgy jelenik meg, mint a közösség összefoglalása, a közösség képviselője, stb., hol pedig mint attól elváló partikuláris érdekek hordozója (ld. a négy birtoktípus jellemzésénél 1958: 58). A földmagántulajdon okát – idézve Engels 1853. jún. 6. levelét Marxhoz (tévesen Marxnak tulajdonítva azt) ő is az éghajlati viszonyokban, s az állam hidraulikus szervező-funkciójában látja, de megjegyzi, hogy Marxék ezt A. Smith-től. R. Jones-től és J.S. Mill-től vették át (1958: 62).

I. [◌]Amír könyvének második centrális állítása az, hogy Napoleon egyiptomi hadjárata után Egyiptom belekerül a világpiacon törekvő kapitalizmus áramkörébe és Muhammad [◌]Alī-től kezdődően egyre gyorsuló ütemben lezajlik az egyiptomi mezőgazdaság kapitalizálódása, vagyis véleménye szerint kora – tehát az ötvenes évek – parancsa nem a tőkés, hanem a szocialista átalakulás, amelynek során a korábbi fejlődés nem-európai jellege éppenséggel nem akadály (ld. számos példával 1958: 20).

Ezt az álláspontot – amelynek ő volt reprezentatív megfogalmazója – egy egész jelentős egyiptomi baloldali nemzedék vallotta (ld. Abdel-Malek 1962: 68, 111), akik közül tárgyunk vonatkozásában megemlítendő az egyiptomi nemzeti mozgalmat ennek szellemében feldolgozó Šuhdī [◌]Atīya aš-Šāfi[◌]ī (1957), aki az Abū Za[◌]bal-i koncentrációs táborban halt meg (Anouar Abdel-Malek, e nemzedék nemzetközi hírt szerzett túlélője neki ajánlotta az egyiptomi katonai rendszert elemző első nagy könyvét: 1962), vagy a történész Fawzī Girgīs, aki úttörő művében (1958) Egyiptom történetét dolgozta fel a mamluk kortól „a szabad tiszték” hatalomátvételéig (ő a tulajdonviszonyok I. [◌]Amír-hoz hasonló felfogása mellett – 1958: 17 – külön vizsgálat tárgyává teszi az osztályviszonyokat – 1958: 11–17 – s ezen belül mélyrehatóan elemzi azt is, hogy miért nem önállósdhatott a városi kereskedőréteg, s kellett beilleszkednie egy lényegében állami luxusfogyasztás meghatározta struktúrába), vagy Aḥmad Sādiq Sa[◌]d, aki korai műveiben első ízben vizsgálta ebben a szellemben a parasztság helyzetét (1943, 1945), s tett javaslatot a földbirtokok területének maximalizálására, földosztásra és paraszti szövetkezetek létrehozására.

Lényegében e csoport által képviselt és I. ʿĀmir-tól mélyrehatóan kidolgozott történeti koncepciót vitte tovább Abdel-Malek, aki 1962-es igen jelentős művében az egyiptomi földkérdést I. ʿĀmir alapján foglalja össze (1962: 59–65), Faḥī ʿAbd al-Fattāh, az egyiptomi falu tulajdon- és termelési viszonyait tárgyaló fontos munkájában (1977. I:) a 19. század előtti állami tulajdon és az *iltizām*-rendszer vizsgálata után a Muḥammad ʿAlī és 1952 közötti helyzetet elemzi, ill. I. ʿĀmir-ral rokoníthatóan kimutatja, hogy a földmagántulajdon kialakulása egyúttal az egyiptomi agrárviszonyok lényegi kapitalizálódását is jelentette. Ezt követően (1975. II) az 1952–1970 közötti változásokat elemezve kimutatja a reformok csődjét s a falu széthullásának folyamatát.

A 40–50-es években szerveződő és jelentős elméleti munkát produkáló – szétszórt vagy elpusztított – egyiptomi marxista nemzedék tudományos elképzelését bizonyos vonatkozásokban – a jövődő gyakorlat történeti megalapozásáról van szó – Aḥmad Sādiq Saʿd munkássága teljesíti ki. E terjedelmében is hatalmas munkásság ismertetése külön méltatást érdemelne, ám a kontúrok érzékeltetése – éppen a korábbiak kontextusában – talán így is sikerül. Óriási vállalkozása – Egyiptom gazdaság- és társadalomtörténetének tudományosan megalapozott elemzése a kezdetektől az 1952-es „forradalomig” – nyilvánvalóan nem egy kutatóra méretezett vállalkozás. Emiatt természetesen számos történeti-filológiai ellenvetést lehet tenni a szerző interpretációjának nagyon sok pontjával szemben, különösen azon korszakok esetében (Óegyiptomi, hellenisztikus, bizánci kor), amelyeknek eredeti forrásaihoz csak a szakirodalom értelmezésében juthatott hozzá. Ám a szerző egyrészt mindig pontosan jelzi ezeket a korlátokat, másrészt az „ázsiai termelési mód” alapján az alapvető gazdaság- és társadalomtörténeti mozzanatokra koncentrálni. Lényegében tehát nem filológiailag analizáló, hanem történelemelméletileg szintetizáló munkásságról van szó. A szerző kivételes elméleti érzéket árul el, rendkívüli jártasságról tesz tanúságot a hatvanas-hetvenes évek elméleti vitáiban, s kitűnően ért az elsőrendű szakirodalom kiválasztásához. A muszlim hódítástól kezdve pedig a saját kutatásaira támaszkodhatott.

Kutatásainak eredményeit 1974-től kezdte publikálni különböző arab folyóiratokban, így az egyiptomi *al-Ṭalīʿa*-ban (1974 X/2: 60–75; 55–72; a hatvanas évek vitájának összefoglalása, Wittfogel bírálata; X/3: 55–72; a fáraókor Egyiptomról; 1975 XI/4; 69–83; a hellenisztikus Egyiptom társadalmi fejlődéséről; XI/11: 57–67; a hellenisztikus Egyiptom ázsiai jellege; 1976 XII/3 92–97: osztályharc a hellenisztikus Egyiptomban; 1977 XIII/1:

93–101; Egyiptom a muszlim kormányzók első időszakában; 641–867; XIII/3: 43–52: Egyiptom a muszlim kormányzók második időszakában: 868-tól a Fātimidákig), az iraki *Āfāq Ḥarabīya*-ban (1976 II/1: 125–133: a magribi fejlődésről; II/2: 68–7: a belső ázsiai nomád népekkel való érintkezés következményeiről; II/4: 95–105: a mongolokkal való érintkezésről; II/6: 62–71: az iszlám kialakulásáról és a hódításokról; II/7: 52–57: az ^cabbāsida kalifátusról) és a libanoni *Dirāsāt Ḥarabīya*-ban (1978 XIV/9: 51–97 és XVI/10: 95–121: a fātimida-kori Egyiptomról; 1979 XV/9: 29–70, XV/11: 105–124, XVI/1: 93–130; az oszmán-kori Egyiptomról; XVI/2: 39–75: Egyiptom a napoleoni hódítás idején; 1980: XVII/2: 117–158, 1981 XVII/3: 119–161; Egyiptom Muḥammad ^cAlī idején; XVI/5: 108–131: Albánia gazdaság- és társadalomfejlődésének úttörő elemzése az albán származású Muḥammad ^cAlī „államszocialista” kísérletét megmagyarázandó; 1981 XVII/4: 36–73; Egyiptom félázsiai jellege 1847–1952 között, 1981 XVII/5: 94–103; Egyiptom fejlődése a kapitalizmus felé; 1981 XVIII/1: 37–75 és XVIII/2: 78–116: az egyiptomi történelem kialakulása, korszakolása, a faluközösség kialakulásának problematikája) is. Az „ázsiai termelési mód” legjelentősebb közel-keleti kutatójaként egy gyűjteményes kötetben (1979a) megpróbálta összefogni a nemcsak Egyiptomra vonatkozó arab „ázsiai termelési mód” kutatásokat. Ezeket kitűnően elemzi Bianca Maria Scarcia-Amorettinek a kötetben található tanulmánya: 1979a: 83–110.

Érdemi elemzés nélkül A.S. Sa^cd állásfoglalásából csupán néhány mozzanatot emelik ki. I. ^cAmir még lényegében módosított unilineáris álláspontjához képest ő már egyértelműen a multilinearitás mellett foglalt állást (pl. 1979a: 143); ugyancsak elődjéhez képest lényegesen elmélyíti a Muḥammad ^cAlī-tól kezdődő társadalmi mozgás elemzését, és azt fél-kapitalistának / fél-ázsiaiának nevezi. E múlttal terhelt, kezdetleges kapitalista fejlődést ugyanis véleménye szerint az egyszerű árutertermelés jellemzi, amely zömben a kisárutertermelésben koncentrálódik; a „modernizálás” felülről történik annak minden káros következményével: így az állam túlsúlyos szerepével, a bürokrácia túlbujánzásával, stb. (ld. *Dirāsāt Ḥarabīya* 1980, XVII/5). Ami a szorosán vett „ázsiai termelési mód” felfogását illeti, lényegében az 1850-es évek marxi-engelsi álláspontját fogadja el a faluközösségek és a „despotikus” állam kettős strukturáltságával. Mivel alapvetően osztálytársadalomnak tartja az „ázsiai termelési mód”-ot, sokat küszködik a közösségek tagoltságával, és végülis hasonló álláspontra jut, mint e számunkban szereplő Rodinson tanulmány, vagyis az osztályképződést elsősorban nem a tulajdon, hanem egyéb – etnikum, munkamegosztásban elfoglalt hely, stb. – szempontok

határozzák meg (ld. pl. 1979a: 153, *Dirāsāt^c arabīya* 1981, XVII/1: 44–54); ugyancsak sokszor visszatér a stagnálás problémájára, s ennek okát végül ő is a faluközösségek állandóságában látja. Új mozzanat nála a nomád-letelepedett viszony elemzése, amelynek során szakít a nomádok hagyományos romboló/barbár értelmezésével, s a kialakuló „ázsiai termelési mód”-ban döntő (dinasztiaszolgáltató, állandó katonai utánpótló, a cserefolyamatokban lényeges partneri) szerepet tulajdonít nekik. Hangsúlyozza, hogy ezekben a társadalmakban a letelepedettek és a nomádok között – a természeti feltételektől, a hódításoktól, stb.-től függően – sokkal elmosódottabb a határ, mint ahogy azt feltételezik (ld. különösen *Dirāsāt^c arabīya* 1980, XVII/1: 54–63).

Természetesen az egyiptomi baloldalon belül is szöges ellentétek alakultak ki a múltértelmezés terén, amit – mutatis mutandis – az Oroszország történeti fejlődését illető orosz vitákhoz hasonlíthatunk. Az előbb jellemzett vonulat (mint pl. Trockij és az idős Plehanov Oroszországban, ld. az utóbbiak kevésse feldolgozott nézeteihez Sawyer 1977: 156–187) a nem-európai fejlődés tényével számolva, azt elemelve próbál szocialista jövőképzést kidolgozni. A másik vonulat itt is a közös emberi fejlődést hangsúlyozza, s legfeljebb fokozati különbségeket ismer el. Az utóbbi irányzatnak prominens egyiptomi képviselője Šāliḥ Muḥammad Šāliḥ, aki két munkájában is megpróbálta I. ^cAmir „eretnek” tanait cáfolni (1978, 1979). A szerző meglehetősen homályos és módszertelenül előadott gondolatmenetének kihámozásában nagy segítséget jelent A.Š. Sa^cd elemző bírálata (1979a: 142–182). Šāliḥ az unilineáris fejlődés híve (1978: 115) és szerinte három egymást követő alapforma létezik: 1. rabszolgatartó (két változattal: a. klasszikus; b. keleti); 2. feudális (hasonló két változattal); 3. burzsoá (1978: 33). Az 1–2 alapforma két-két variációjánál a különbség nem a termelőerők különböző fejlettségéből, hanem bizonyos történelmi sajátosságokból és az állam nagyobb szerepéből fakad (1978: 33). Véleménye szerint az „ázsiai termelési mód” Marx „gondolati fejlődésének” egy adott fázisához tartozik, amit aztán elvetett (1978: 19). Az osztálytársadalom megjelenése után a faluközösség szerinte periférikus jelenség lesz („nem alapvető valóság”), a születő osztályantagonizmus szétzúzza azt (1978: 43–45). Elveti a termelési mód megítélésénél a tulajdonformát, mint döntő kategóriát; lényeg az uralmi (kizsákmányolási) forma (1978: 25, 29–30, 34–5, 42, 51). Végül pedig elveti a stagnálás feltételezését (1978: 47). Másik művében (1979) radikálisan tagadja azt, hogy Muḥammad ^cAlī-től 1952-ig a kapitalista viszonyok áthatották volna a társadalmat, s a feudális vonásokra veti a hangsúlyt. A két álláspont-

ból természetesen radikálisan különböző társadalmi gyakorlat-elképzelés következik, s nem utolsó sorban ez csapódik le „az értelmiség válságában” (ld. Laroui 1974; ld. a kapitalizmus vagy feudalizmus problematika immár klasszikus elemzését Gunder Frank 1968).

b) A Szahara világról

A Magrib-bal kapcsolatos (francia) termelési mód-elképzelések önkényességeiről, ellentmondásairól a kitűnő tuniszi kutató, A. Zghal – e számban szereplő – tanulmányából képet szerezhethünk. Valóban, ha a legjobb francia Magrib kutatók – a CERM által 1968. április 27-én rendezett – eszmecserejét (CERM 1971) összegezni akarnánk, akkor azt mondhatnánk, hogy az lényegesen több negatív, mint pozitív tanulsággal szolgál: az állásfoglalások zöme lényegében arról szól, hogy miért *nem lehet* Észak-Afrika fejlődését a feudalizmussal, vagy az „ázsiai termelési mód”-dal jellemezni, a javasolt megoldások pedig egy-egy társadalmi mozzanat ötletszerű formációelméleti meghosszabbításának látszanak csupán. A jelenség persze nagyon is érthető. Ekkor – az algériai függetlenségi háború után – a kutatók már régen túl voltak tudományuk „dekolonizációs” folyamatán (ld. az Algériával kapcsolatos francia etnológiai-antropológiai kutatások radikális bírálatát Lucas-Vatin 1975), kibújtak a vulgármarxizmus unilineáris sémájának kényszerzubbonyából, és voltak olyan óvatosak (elégé ismerték ahhoz kutatási területüket), hogy elhatárolják magukat az éppen akkor Franciaországban „befutott” Godelier (CERM 1969: 47–100) teljesen spekulatív „hetes” formációelméletétől (ennek felszínes megalapozatlan jellegéhez: Rodinson 1966: 77–83; Sofri 1972: 149–152; Anderson 1974: 486 n.3; Sawyer 1977: 209–211) ideológikus konstrukciójától (az „ázsiai termelési mód” az unilineáris sémán belül univerzális alapforma lenne az őstársadalom és az antik forma között bifurkációval a megrekedő „ázsiai” feudalizmus felé).

Fő referátumában R. Gallissot élesen bírálja Godelier megengedhetetlen eljárását, aki a *Formen*-ben található tulajdonformákat termelési módoknak fordítja, s a *politikai gazdaságtan bírálatához* előszavában felsorolt gazdasági társadalom-alakulatokat a tulajdonformák egymásutániságává sematizálja (CERM 1971: 151. m. 1.). A maga részéről három mozzanatot emel ki, amelyek egy esetleges „ázsiai termelési mód”-értelmezés ellen szólnak: 1. a közösségi burok alatt vagy azt már szétfeszítve a magántulajdonosi tendenciák előrehaladott stádiumban vannak; 2. a kézművesség nemcsak a falusi élet

puszta kiegészítője, hanem cserére termel, s gyakran erőteljesen kommercializált; 3. központosított királyi hatalom csak kivételesen jelentkezik, a tipikus az uralom horizontális és vertikális megosztottsága és széttagoltsága (i.m. 169–170). Ő a maga részéről ez utóbbit, s annak is katonai jellegét emeli ki s ezt a francia – a földhöz fűződő jogokat a katonai, a politikai és jogszolgáltatási hatalommal összekötő: „féodalité dite *banale*”-hoz hasonlítva, fölveti azt a hipotézist, hogy a bizánci, arab és török társadalmakat nem lehetne-e „féodalitás de commendement”-nek tartani (i.m.: 170). Összehasonlítván az európaiakat ezzel a típusú – szerinte leginkább a „germán” formával rokon – „feudalizmussal”, hipotézise logikájából világosan következik, hogy az utóbbi típus a valóban erős és „kifejlett” feudalizmus, hiszen az tartja kezében a városi fejlődést, szemben a nyugat-európaival, amely éppen a kapitalizmus fejlődésének egyik motorja lett. A nem-polgári, hanem katonai városként funkcionáló muszlim települések a környező vidéket, a *mahzan*-t uralmuk alatt tartják, s az utóbbit nem engedik kapitalizálódni (i.m.: 170–4).

Gallissot nyilvánvalóan habozó és bevallottan hipotetikus álláspontját a többi résztvevő több oldalról bírálta. Egyrészt hangsúlyozták, hogy az ökológiai viszonyok sokfélesége, másrészt a történeti út során jelentkező különféle hatás (főnóciái, római, bizánci, arab, stb.) miatt igen változatos közösségi formával, tulajdonviszonnyal és szorosan vett „termelési móddal” kell számolni (ld. A. Nouschi, i.m.: 181–187; J. Poncet, i.m.: 188–210). Másrészt rámutattak, hogy a falu-város viszony e történeti mozgással egyáltalában nem jellemezhető, vagy nemcsak azzal jellemezhető (ld. Gallissot idézett véleménye mellett A. Prenant hasonló álláspontját, i.m.: 218–220), hogy a város nem csak mintegy parazitája a vidéknek (ahogy azt Marx is képviseli a *Grundrisse*-ben: „a tulajdonképpeni nagy városok itt csupán fejedelmi táboroknak tekinthetők, túlburjánzásnak a tulajdonképpeni gazdasági konstrukción” *MEM* 46/1: 362–3), hanem valóságos cserefolyamatok aktív fele, új termények (cukornád, déligyümölcsök, gyapot, eperfa, banán), új ipusztrialis célú, specializált mezőgazdasági ágazatok (festőanyagok céljára: festőbuzér, sáfrány, indigó; illatszerekhez: henna, rózsá; továbbá: gyapot, cukornád stb.) kialakítója, szervezője a termelési technikák – bizonyos határok közötti – fejlesztője is (ld. főleg J. Poncet álláspontját i.m.: 211–7). E hozzászólások között utolsó adalékként megemlítem L. Valensi társadalmi forma-javaslatát, amely a tulajdonviszonyok, közösségformák „termelési módok” nyilvánvalóan heterogén mozzanatait Marx: Zaszulics fogalmazva nyelveiből kölcsönzött „archaikus termelési mód” közömbös kategóriájában próbálja összefogni (i.m.: 223–232 – ezt az elképzelést egy külön munkában

bővebben kifejtette: Valensi 1969). Ennek a terminusnak megvan az az előnye, hogy nem abszolutizál egy mozzanatot a többi hasonló súlyú mozzanat rovására.

Az észak-afrikai történelem vizsgálatát a magam részéről különösen fontosnak tartom a termelési mód-problematika elméleti vizsgálata szempontjából, hiszen itt a tulajdonviszonyok, vagy a közösségformák önmagukban nyilvánvalóan elégtelenek a formáció-meghatározáshoz. Ezt az előbbiek hallatlan sokfélesége mellett ugyanis még az a körülmény bonyolítja, hogy e térségben létrejött erős államalakulatok alapvetően nem a mezőgazdaságra, hanem a mediterráneum és a transz-szaharai területek közötti kereskedelemre támaszkodtak – vagyis a többé vagy kevésbé „despotikus” államiság korrelatívuma itt egyáltalában nem a faluközösség (ld. Amin 1970a, 1973, 1976; al-Mahdāwī 1979: 86).

c) Rodinson problémafelvetése

M. Rodinson az iszlám és a kapitalizmus viszonyát vizsgáló művében foglalkozott alaposan az iszlámra alkalmazható termelési mód problémájával (1966: 73–83. ld. hozzá: Sofri 1972: 156–8; Turner 1974: 125), s véleményem szerint ez eddig a legfigyelemreméltóbb kísérlet egy „céhbeli” marxista arabista tollából. A feudalizmusnak az iszlámra való kiterjesztését pusztán a sztálini unilineáris, sematikus és történetietlen séma mozzanatának tartja (1966: 73–76), részletesebben és mélyebben foglalkozik az „ázsiai termelési mód” kategóriájának egyrészt kategóriális konzisztenciájával, másrészt annak az iszlámra való alkalmazhatóságával. Alapvető ellenvetése az – ez könyvének különben egyik vezérgondolata –, hogy a szorosan vett termelési mód és a gazdasági társadalomalakulat meg nem különböztetése súlyos elméleti károkat okoz. Hangsúlyozza, hogy a termelési mód alapjának tekintett földműves közösség valóban megtalálható a világon szinte mindenütt, s ezt a maga részéről hajlamos is elfogadni mint „primitív közösségi termelési módot” („mode de production communautaire primitif”, i.m.: 77), de – mondja – erre a speciális „termelési módra” egy egész társadalmi formációt (az állammal mint a többletterméket elsajátító magasabb közösséggel) építeni történeti-elméleti képtelenség. Jelzi, hogy a „primitív közösségi termelési mód” éppenséggel nem az egyetlen, amelyet egy „felsőbb közösség” kizsákmányolhat. Marx, mondja – és ebben gondolatmenete lényegében megegyezik Hobsbawm-éval és Melotti-éval 1977: 25–27 – nyilvánvalóan

variáns értékkel különböztetett meg számos más – belső kizsákmányolás nélküli – termelési módot, így az antikot, a germánt, a szlávot, stb. amelyeket egy többé-kevésbé állami struktúrájú „felsőbb közösség” kizsákmányolhat, anélkül, hogy beleavatkozna a termelés folyamatába (i.m.: 77–79).

A lényeg szerinte az, hogy egy prekapitalista államalakulatban az egyes termelési módok gazdag sokféleségével találkozunk, s csak ritkán – tiszta formában föltehetően csak a kapitalizmusban – esik egybe az uralkodó termelési mód a gazdasági társadalomalakulattal. Az iszlámot illetően érdemes idéznünk in extenso Rodinson véleményét: „Az a gazdasági rendszer, amelyen nyugodott a középkori muszlim társadalom, helytől és időtől függően változott. Azt mondhatnánk, hogy a különböző termelési módok összehangolásában létezett. Vidéken faluközösségeket találunk, amelyeket egyes személyek, vagy az állam zsákmányolt ki – Marx hindu közösségeinek sémája: az „ázsiai termelési mód” modellje szerint. Ám, egyrészt, éppenséggel nincs arról szó, hogy ezek mind az ősi közösségek maradványai lennének, s számos jel mutat arra, hogy sok közülük legalábbis friss alakulat. Másrészt ezek – kortól és időtől függően – más-más irányban együtt léteztek olyan jól körülhatárolt parcellákkal, amelyek tulajdona vagy használata egyéni parasztok kezében volt. A kizsákmányolás ennél fogva úgy fest, hogy a többletterméket a különböző jogi szabályozások alapján adóként behajtja egy adott tulajdonos, az állam, vagy bármilyen más jogosult (néha egy közösség).

A parasztművelőt és a bárminő jogú földművest megillető jogok is rendkívül változatosak voltak a paraszti röghözkötéstől, tehát a jobbágságtól egészen – különösen bizonyos földfajták, így a kertek, szőlők esetében – a római joghoz viszonylag közeli tulajdonfogalomig. Látnivaló, hogy nem osztályozhatjuk ezt a rendszert sem „ázsiaiának” sem „feudálisnak”. Bizonyos földeket az egyes korokban rabszolgákkal műveltettek meg, mint Alsó-Irakban a 8–9. században; itt tört ki a híres *zang* rabszolgázadása, amely 868–883 között megrengette a kalifátust – ám ez kivételes eset volt. A mezőgazdasági bér-munka mindig létezett, noha a kizárólag bérmunkásokkal dolgoztató kapitalista mezőgazdasági vállalkozás-típus bizonyosan nagyon ritka volt, ha egyáltalában előfordult. A különböző jogokkal bírók egymással vagy az állammal kialakított kapcsolataiban jelentkeznek olyan struktúrák, amelyek bizonyos időszakokban hasonlítanak az európai „feudalizmusukhoz”. Mindehhez járulnak még a város talán még változatosabb termelési módjai (az egész idézetet ld. i.m.: 81–82).

Rodinsonnak éppen kitűnő iszlám-társadalom elemzése, s ezen belül az iszlám és az endogén kapitalista fejlődés kérdésének történeti-történetel-

méleti vizsgálata támasztja alá leginkább formációelméleti álláspontját. Rodinon vizsgálataiban impliciten az is benne van, hogy az iszlám-társadalmak esetében a társadalmi formáció lényegében az uralmi/kizsákmányolási viszonyokban ölt testet, mégpedig az iszlám közegében, vagyis a társadalmi formáció *ebben az esetben* „felépítmény” jellegű kategória, amely a maga részéről elősegíthet, megtűrhet vagy ellenezhet vele *nem-gazdasági* viszonyban álló „termelési módokat”, így adott esetben az iszlámon belül mindig fontos szerepet játszó kereskedelmi-kézműves tevékenységet.

d) Samir Amin formációelmélete

Az, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikája nemcsak az előbbi dominanciáját jelenti, – hanem főleg a pre- és posztkapitalista alakulatokban – az utóbbi nagyon is aktív és meghatározó szerepét, nos, ez a kérdés már átvezet a mai marxista újbaloldal egyik eredeti alakjának, az egyiptomi származású, de 1970 óta Dakarbán élő Samir Aminnak sok vonatkozásban nagyon is megfontolandó formáció-elméletéhez.

Amin munkásságával kapcsolatban megjegyzem, hogy Szentés Tamás és Marton Imre, s a körülöttük kialakult fiatal kutatók dicséretes módon számos alapvetően fontos nyugati és harmadik világbeli fejlődés-koncepciót tettek magyarul hozzáférhetővé – közöttük néhány jelentős S. Amin szöveget is (F.T. 1, 1979: 239–294; F. T 2, 1981: 437–485, 487–521, 523–554, ld. még tárgyunkhoz szorosan nem tartozóan: F.T. 4, 1980: 217–271). Az első FT kötetben Béládi László tollából megjelent már az első kísérlet is Amin nemzet- és formációelméletének értékelésére (FT 1, 1979: 89–118), majd Szentés Tamás a tőkés világgazdaság új értelmezéseit megkísérlő polgári és újbaloldali elméletek között mélyrehatóan elemzi Samir Amin nézeteit az egyenlőtlen cseréről és az imperialista kizsákmányolásról (1980: 242–288). Ezek a minden sematizmustól ment, ám kritikus kezdeményezések meggyőzően jelezték, hogy nagyon is fontos lenne S. Amin munkássága egészének kritikai elemzése, hiszen az – minden vitathatósága dacára, néha éppen annak révén – számos olyan alapvető kérdést vet fel, amelyek a marxizmus „neuralgikus pontjai”-t jelzik.

Ő maga egyik legutóbbi munkájában így foglalja (foglaltatja) össze munkássága sokféle szálát: „Egy japán olvasó megfigyelte, hogy műveim három kérdéskörre vonatkoznak: *a.* a harmadik világ országainak (Egyiptom, Magrib, Nyugat-Afrika, Kongó) konkrét helyzetelemzésére; *b.* a világméretű

tőkefelhalmozás elméletére; c. a történelmi materializmus értelmezésére. Valóban, ez az osztályozás megfelel munkám egyféle előrehaladásának is.” (1979: 7). E három szál egymáshoz való viszonya érthető. Az első problémakört egy ponton túl mélyrehatóan lehetetlen elemezni a par excellence *történelmi átmenet*: az első valóságos világrendszer, a kapitalizmus kialakulása nélkül, s ebből a vizsgálatból logikusan következett az *egyenlőtlen fejlődés*, mint a történelmi mozgás nem rész-szerinti, hanem egymással különböző módon (hódítás, csere, majd világgpiac) összefüggő szemlélete, továbbá a centrális kategória történelmi megjelenési formája: a *centrum-periféria* problematika. Ezek a vizsgálódások viszont megkívánták a történelmi materializmus számos problémájának (történelmi *fejlődés*, a fejlődés-formák közötti *átmenet*, s ezekből következő a *termelési mód* és a *formációk*) újragondolását. Az előbb említett elemzések közül Szentés Tamás – tárgyából adódóan – Amin második problémakörét vizsgálja; s ez talán, ha nem is könnyen, de viszonylag egyértelműen megragadható mozzanat. Béládi L. elemzésének tárgya sokkal bonyolultabb. Ebben ugyanis sajátosan keveredik az első és a harmadik problémakör, mégpedig úgy, hogy az első problematika mintegy a jéghegy vízben levő részeként rejtve marad s a harmadikra vonatkozó – a jéghegy csúcsaként kiálló – polémikusan kihegyezett tételeszerű „tézisek” – Amin kedvenc kifejezési formája – kerülnek reflektorfénybe, s csábító ilyenkor a spekulatívnek tekintett elmélet spekulatív bírálata. Ezt a problémát Béládi is látja (1979: 109), ám valószínűleg nem két *egymás mellett* levő („önmagában vett” és „helyi értékű”) értéktételezésről van szó, hanem *egymás utáni* transzformációról, ami azt jelenti, hogy először egyes jelenségeket vizsgálva vont le Amin általános tanulságokat, majd a történelmi materializmus centrális kategóriáinak „perújrafelvételénél” ezeket (a nagyon is meghatározott egyes jelenségekre vonatkozó) általánosságokat általánosította még tovább (vagyis egyes → általános 1 → általános 2), azaz a második transzformációnál már csak „hozzárendelt” példák gyanánt jönnek elő a történelmi különösök. Eképpen Amin maga kínálja a támadási felületet: legalábbis látszatra éppen úgy lehet őt bírálni a spekulatív sémák felől (amiket éppen ő támad a legjobban) mint a történelmi különösök felől. A *különös* történetelméleti kategóriák (termelési mód, formáció, termelő erők, termelési viszonyok) így minden elméleti éleselméjűség ellenére továbbra is elmosódott-általánosok maradnak. E nemcsak S. Aminra jellemző spekulatív, történetileg kevésbé releváns kategória-használat kapcsán persze fölvethető az a fundamentális kérdés, hogy egyrészt az eddig használt kategóriákkal, ill. a ma rendelkezésünkre álló történelmi, etnológiai, antropológiai módsze-

rek segítségével egyáltalában megragadható-e az egyes társadalomalakulatok *sui generis* jellege, másrészt ha ez megtörténhet, akkor abból konstruálható-e egy *közös alapú* formációelmélet. Noha sokszor kitűnően tudja bírálni az elenfeleket, saját koncepciója egyelőre érdekes hipotézisnek tekinthető.

Vázlatomnak természetesen nem lehet tárgya Amin munkásságának elemzése. Röviden érintem az első problémakört, továbbá a harmadik néhány – tárgyunkra vonatkozó – elméleti megfogalmazását. S. Amin alapvető prekapitalista termelési mód kategóriája „az adóztató termelési mód” („mode de production tribulaire”). Ezt feltehetően az arab, s azon belül is elsősorban az egyiptomi fejlődésből alakíthatta ki. Egyiptom jellemzésénél egyébként is lényegében az I. ^cĀmir – A.Š. Sa^d vonulatot folytatja (itt alapvető a mezőgazdaság és ennek adója, az államiság erre épül; a kereskedelem és a városi élet itt jelentéktelen, stb.: *FT* 2, 1981: 464, 491–2, 517; 1974: 30–1, 36–8, stb.). Ugyanakkor Magrib tanulmányozásából (1970a) azt szűrte le – egybehangzóan az Észak-Afrika kutatás korábban jelzett eredményeivel –, hogy itt a kialakuló államalakulatok adóbázisa nem, vagy csak nagyon kevésbé a mezőgazdaság, sokkal inkább a távolsági kereskedelem. Ugyancsak a klasszikus iszlámból, s ezen belül is elsősorban az észak-afrikai fejlődésből vont le azt az általános következtetést, hogy ennek az adóztató termelési módnak a formációmeghatározó eleme „a kereskedő-harcosok osztálya” (*FT* 2, 1981: 491–3, 496), amely a prekapitalista korszakban „az arab nemzet” egységesítője (1973: 22; *FT* 2, 1981: 496). A két fejlődés (Egyiptom, ill. a rajta kívüli területek) törvényeinek közös nevezőre hozásából a következő ellentmondás adódik: *a.* „A prekoloniális arab világ kereskedelmi formációi valójában nem feudálisak, hanem kereskedelmiek voltak, vagyis az a többlet, amelyen a császári állam és az uralkodó osztály anyagi élete és civilizációja alapult, nem e terület parasztjainak mezőgazdasági termeléséből, hanem a távolsági kereskedelem hasznából származott.” (*FT* 2, 1981: 496, ld. még uo.: 465). Ebből logikusan adódik, az állam és a kereskedelem kapcsolata: „... a kereskedelmi hanyatlás elegendő ahhoz, hogy az államok, az alapjukat képező városokkal együtt elpusztuljanak...” (*FT* 2, 1981: 491, ld. még i.m.: 469); *b.* „A prekoloniális arab formációkat kereskedelmiként jellemezve, szándékosan használtunk provokatív nyelvet. Hiszen nyilvánvaló, hogy a világnak ezt a régióját, mint minden prekapitalista régiót, főként földművelők, mégpedig kizsákmányolt földművelők lakják. A mi tézisünk a következő: először, hogy az agrár jellegű termelési módok itt ... adóztató módokat ... jelentenek ..., másodsor, hogy a piaci viszonyok mintegy beleolvadnak az agrár jellegű módokba...” (*FT* 2, 1981: 513). Eb-

ből természetesen következik az állam meghatározottsága: „De azért tézisünk nem jelenti azt, hogy az állam megjelenése a világnak ebben a régiójában a kereskedelemről következik. Az állam itt is a belső osztálytagozódással és a kizsákmányolással – amelyből részesedik – szoros kapcsolatban jelenik meg. A termelő erők fejlődésének ezen a fokán pedig az anyagi termék lényegileg mezőgazdasági. A kizsákmányolás tehát, amelyen az állam alapul, nem lehet más, mint a paraszti termelők valamilyen formában történő kizsákmányolása.” (FT 2, 1981: 516).

Vajon melyik verziónak higgyünk? A két verziót történetileg nyilvánvalóan nem lehet közös nevezőre hozni. Ám *elméleti és ideológiai* fontosságuk nyomban érthetővé válik, ha tudjuk, hogy Amin a kapitalizmus keletkezésének vitájában lényegében a Sweezy által képviselt álláspontot osztja. Úgy véli tehát, hogy a feudális termelési módot (tudjuk, hogy az Aminnál „az adóztató termelési mód”, különös, pontosabban „periférikus” formája) a távolsági kereskedelem s a vele kapcsolatos városi élet bomlasztja föl, rombolja le (FT 2, 1981: 457–463), míg a virágzó arab távolsági kereskedelemre, amely a különböző „adóztató termelési módok” között – a periférikus rabszolgatartóhoz és feudálishoz képest – fejlettségét tekintve a „centrum” lehetett, nos erre a távolsági kereskedelemre a kereskedelmi utak átvédése halálos csapást mért, s éppen ekkor alakult ki Keleten „a szegény feudalizmus”. Így, ha történetileg nem is elfogadhatóan (hiszen legalábbis két minőségileg különböző történeti fejlődésről van szó), ám saját elméletén belül nagyon is koherensen foglalja össze a két álláspontot: „Röviden összefoglalva: az arab mezőgazdaság uralkodó termelési módja az adóztató termelési mód, de nem feudális formájában, mert az csak a hanyatlással kapcsolatban bukkan föl. A piaci viszonyok ebben a formációban különösen feltűnő, meghatározó hatást fejtenek ki, akár mint a fejlődés hajtóerői, adóztató agrár fejlődést indukálva, akár a hanyatlás szakaszaiban, átültetve egy szegény feudalizmusba.” (FT 2, 1981: 521)

Az előbb vázoltak lényegében a *Le développement inégal* (1973) és a *La nation arabe* (1976) c. művek álláspontja volt, amelynek lényegében még az első két problémakörre koncentráltak, vagyis az értelmezések mögött még – ha nem is a történész szemével nézve – ott vannak a történeti különösök. Általán ismert utolsó jelentős műve, a *Classe et nation* (1979) már egyértelműen a történelmi materializmus néhány alapkategóriájának újragondolásának jegyében született, s itt szükségképpen sarkítottabb, élesebb s ennél fogva vitathatóbb megfogalmazások vannak. Formáció elméletileg az egyik lényeges különbség a korábbi művek és az utóbbi könyv között az, hogy ott a

szerző még súlyt vetett a prekapitalista termelési módok viszonylag gazdag tagolására (ott még négyről beszél: 1. ősközösségi; 2. „adóztató”, azon belül *a.* korai és *b.* kifejtett, mint a feudális; 3. „rabszolgatartó”; 4. „egyszerű árutermelő mód”, ld. *FT* 2, 1981: 439), természetesen „az adóztató” formációcsoporton belül az „adóztató-kereskedő” alcsoport kiemelése érdekében, míg új művében az adóztató termelési módot mint a prekapitalista osztálytársadalmak legáltalánosabb formáját (*FT* 2, 1981: 507) főleg a kapitalizmus szempontjából jellemzi (1979: 54–73). Itt megfogalmazott „téziseiből” csak néhányat emelnék ki. E munkájában különösen élesen fogalmazza meg azt a Hobsbawm-tól megalapozott nézetet, hogy *A politikai gazdaságtan bírálatához* előszavának híres passzusa „a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakairól” (*MEM* 13: 7) valójában alternatív lehetőségek, amit ő eltúlozva egy közös (az elsajátítás szempontját érvényesítő) „adóztató termelési mód” variánsainak tekint.

Végül, Amin két továbbgondolásra érdemes „tézisével” zárom beszámolómat. Az egyik a termelő erők és termelési viszonyok dialektikájának új-szerű alkalmazása a prekapitalista társadalmakra: „Az adóztató mód egyszerre jelent uralmi (kormányzó állami osztály és kormányzott parasztok) és kizsákmányolási viszonyokat (a többletnek adó formájában való összegyűjtését). A kizsákmányolási viszonyok áttekinthetősége az uralmi viszonyok – az ideologizált politikai szféra – dominanciáját eredményezi. Egy ilyen termelési mód, kiteljesedett formájában, rendkívül szilárd. Képes tehát – a termelési viszonyok (az uralmi és kizsákmányolási viszonyok együttese) változása nélkül – magába olvasztani a termelőerők fejlődését; ez arra figyelmeztet bennünket, hogy a termelési viszonyoknak a termelő erők fejlettségi szintje által való mechanikus meghatározottsága nem marxista, hanem vulgáris ökonomista tétel...” (*FT* 2, 1981: 507). Ez például az úgynevezett „durchaus self-sustaining” faluközösségek és a „despotikus” államiság vonatkozásában nagyon is azt jelentheti, hogy a különben olyannyira változó, fejlődő földközösségi viszonyokat (amiket Marx a Zaszulics nyersfogalmazványokban olyan meggyőzően mutat be) éppenséggel a jól fejlett bürokratikus államiság uralmi-elsajátítási struktúrája merevíti meg, esetleg reprimítívizálja a maga adóalapjaként.

Egyebek között ez alapozza meg Amin második termékeny gondolatát, ami a „centrum” és a „periféria” szerepére vonatkozik a *fejlődésben*, ill. az *átmenetben*. A prekapitalista fejlődést illetően ezt így fogalmazza meg: „Az uralkodó, alapvető vonalban először közösségi formáció, azután adóztató formációk váltakoznak, de ez a fő vonal viszonylagosan elakad abban

az értelemben, hogy a technológiai fejlődés az adóztató formáción belül megy végbe, még ha lassan is. A második, marginális vonalban közösségi formációk, azután feudális formációk – ezek az adóztató formációk határesei – váltakoznak árujellegűekkel: ezek lehetnek rabszolgatartó-árutermelők és/vagy nem-rabszolgatartó-árutermelő típusúak; e fejlődési sorban a termelők fejlődése ismételten konfliktusba kerül a társadalmi viszonyokkal, és a kapitalista formáció kialakulása felé mutat.” (FT 2, 1981: 447). E felfogás lényege, hogy a történetileg már lehetséges új termelési mód nem a centrumban jön létre, ahol a meghaladandó a legerősebb, hanem a periférián, ahol a működő termelési mód gyengébb (FT 2, 1981: 503). Nem kell hangsúlyozni, hogy „ez a tézis” nemcsak Leninre támaszkodhat, hanem Marxra is, aki hasonló okokból várta a forradalom kitörését Oroszországban, s támaszkodhat az Októberi forradalomtól az összes azóta lezajlott forradalomra, s argumentum ex silentio-ja a fejlett tőkés országok nem-forradalmasodása. E megfontolás mindenesetre új módon veti fel a fejlettség és a fejlődésképesség, a termelők és termelési viszonyok egyáltalában a termelési mód(ok) és a társadalmi formációk problematikáját, természetesen más módon a prekapitalista „magában való” egyenlőtlen fejlődésen belül, mint a kapitalizmus „magáért való” egyenlőtlen fejlődésében.

Bibliográfia I.

- Abdel-Malek, A. (1963): *L'orientalisme in crise: Diogène*, nr. 44: 109–142.
- Abdel-Malek, A. (1972): *La dialectique sociale*, Paris, Ed. du Seuil.
- Abdel-Malek, A.–Belal, A.A.–Hanafi, H. (eds.) (1972): *Renaissance du monde arabe. Colloque arabe interarabe de Louvain*, Duculot-SNED.
- Abdel-Malek, A. (ed.) (1975): *L'armée dans la nation (Asie, Afrique, Amérique latine)*, Alger, SNED.
- Alavi, H. (1972): *The state in the post-colonial societies: Pakistan and Bangladesh: New Left Review*, no. 74: 59–81 (franciául): *L'État dans les sociétés post-coloniales: Les temps modernes*, CCCXIV–V: 684–708.
- Amin, S. (1970): *L'accumulation à l'échelle mondiale*, Paris, Anthropos, 2. k.
- Amin, S. (1973): *Le développement inégal. Essai sur les formes sociales du capitalisme périphérique*, Paris, Éd. du Minuit.
- Amin, S. (1976): *La nation arabe. Nationalisme et luttes des classes*, Paris, Éd. du Minuit.
- Amin, S. (1979): *Classe et nation dans l'histoire et la crise contemporaine*, Paris, Anthropos.
- Anderson, P. (1974): *Lineages of the Absolutist State*, London, NLB.
- Cleveland, W.L. (1971): *The Making of an Arab Nationalist. Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Saïd al-Husri*, Princeton, N.J.

- Cook, M.A. (ed.) (1970): *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, London. Oxford Univ. Press.
- Coury, R. (1975): „Why can't they be like us?": *Review of the Middle East Studies*, no. 1.: 113–133.
- Durkheim, É. (1967): *De la division du travail*, Paris, PUF.
- Duvignaud, J. (1965): *Classe et conscience de classe dans un pays du Maghreb: la Tunisie: Cahiers internationales de sociologie*, v. 38: 185–200.
- Gallissot, R. (1976): *Marx, Marxisme et Algérie. Textes de Marx-Engels*, présentés par R. Gallissot avec la collaboration de G. Badia, Paris, Union Générale d'Éditions.
- Hegel, G.W.F. (1966): *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, ford. Szemere Samu, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hermassi, E. (1975): *État et société au Maghreb*, Paris, Anthropos.
- Hindess, B. – Hirst, P. Q. (1975): *Pre-capitalist modes of production*, London – Boston, Routledge and Kegan Paul.
- Hobsbawm, E.J. (1974): *Karl Marx: The Pre-Capitalist Economic Formations. Introduction*, 9–65, London, Lawrence and Wishart.
- Hodgson, M.G.S. (1974): *The Venture of Islam*, Chicago and London, Univ. of Chicago Press, 3 k.
- Lacheraf, M. (1965, 1976²): *L'Algérie: nation et société*, Paris, Maspéro.
- Laroui, A. (1970): *L'histoire du Maghreb. Un essai de synthèse*, Paris, Maspéro.
- Laroui, A. (1973a): *For a methodology of Islamic studies: Diogenes*, no. 83: 12–39 (kötetben megjelent: Laroui 1974: 59–102).
- Laroui, A. (1973b): *L'idéologie arabe contemporaine*, Paris, Maspéro.
- Laroui, A. (1974): *La crise des intellectuels arabes. Traditionalisme ou historicisme?* Paris, Maspéro.
- Mahmoud Hussein (1969): *La lutte de classes en Egypt de 1945 à 1968*, Paris, Maspéro.
- Mahmoud Hussein (1975): *L'Égypte, Lutte de classe et libération nationale*, II. 1967–1973, Paris, Maspéro.
- Parry, V.J. – Yapp, M.R. (eds.) (1975): *War, Technology and Society in the Middle East*, London, Univ. Press.
- Rodison, M. (1966): *Islam et capitalisme*, Paris, Ed. du Seuil.
- Rodinson, M. (1972): *Marxisme et monde musulman*, Paris, Ed. du Seuil.
- Said, E.W. (1978): *Orientalism*, New York, Pantheon Books (franciál: *L'orientalisme, L'Orient créé par l'Occident*, Paris, Ed. du Seuil. 1980).
- Sawer, M. (1977): *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production*, The Hague, M. Nijhoff.
- Simon R. (1980): *Marx, néhány marxista irányzat és az orientalisták történelemfelfogása a Közel-Keletről. Megjegyzések Bryan S. Turner: Marx and the End of Orientalism c. könyvéről: MFSz, XXIV: 809–817.*
- Smith, A.D. (1973): *Nationalism and religion: the role of religious reform in the genesis of Arab and Jewish nationalism: Archives de sciences sociales de religion*, v. 35: 23–43.
- Tibi, B. (1971): *Nationalismus in der dritten Welt am arabischen Beispiel*, Frankfurt a. M.
- Tibi, B. (1973): *Militär und Sozialismus in der Dritten Welt. Allgemeine Theorien und Regionalstudien über arabische Länder*, Frankfurt a. M., Suhrkamp.

- Tibi, B. (1979): *Internationale Politik und Entwicklungsländer-Forschung. Materialien zu einer ideologiekritischen Entwicklungssoziologie*, Frankfurt a. M. Suhrkamp.
- Turner, B.S. (1974): *Weber and Islam. A critical study*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Turner, B.S. (1974a): *The concept of social „stationariness”: utilitarianism and Marxism: Science and Society*, v. 38: 3–18.
- Turner, B.S. (1978): *Marx and the End of Orientalism*, London, Allen and Unwin.
- Wallerstein, I. (1980): *Modernization: requiescat in pace*, in: *The Capitalist World-Economy*, Cambridge Univ. Press 132–137.
- Zghal, A. – Karoui, H. (1973): *Decolonization and social research: the case of Tunisia: Middle East Studies Association Bulletin*, v. 7: 11–25.

Bibliográfia II.

- ᶜAbd al-Fattāh, F. (1973–5): *al-Qarīya al-miṣrīya* („Az egyiptomi falu”), al-Qāhira, Dār at-ṭaqāfa al gadida.
- Abdel-Malek, A. (1962): *Égypte, société militaire*. Paris, Ed. du Seuil (amerikai kiadás: 1968, német fordítás: 1971).
- Amin, S. (1970): *L’accumulation à l’échelle mondiale*, I–II, Paris et Sfan Dakar, Anthropos. (Ennek Bevezetése – I: 11–69 – jelent meg – FT 1, 1979).
- Amin, S. (1970a): *Le Maghreb moderne*, Paris, Ed. du Minuit.
- Amin, S. (1973): *Le développement inégal. Essai sur les formes sociales du capitalisme périphérique*, Paris, Ed. du Minuit (ennek Bevezetése és első fejezete – pp. 7–48 (és nem 49) – jelent meg: FT 2, 1981: 437–485).
- Amin, S. (1976): *La nation arabe. Nationalisme et luttes des classes*, Paris, Ed. du Minuit (ennek több részlete – 7–11, 26–31, 108–136 – jelent meg: FT 2, 1981: 487–521).
- Amin, S. (1979): *Classe et nation dans l’histoire et la crise contemporaine*, Paris, Ed. du Minuit (ennek első fejezete – 13–45 – jelent meg: FT 2, 1981: 523–543.).
- ᶜĀmir, I. (1957): *Tawra Miṣr al-qawmīya* („Egyiptom nemzeti forradalma”), al-Qāhira, Dār an Nadīm.
- ᶜĀmir, I. (1958): *al-Ard wa’l-fallāh. al-Mas’ala az-zirāʿīya fī Miṣr* („A föld és a fellah. A földkérdés Egyiptomban”), al-Qāhira, Maṭbaʿa Dār al-miṣrīya.
- Anderson, P. (1974): *Lineages of the Absolutist State*, London.
- Ashtor, E. (1976): *A Social and Economic History of the Near East in the Middle East*, Berkeley-Los Angeles Univ. of Calif. Press.
- Béládi, L. (1979): *Egy prekapitalista elmélet tanulságai* (Samir Amin a termelési módról és a nemzetről): FT 1, 1979: 89–119.
- C. Cahen: *L’histoire économique et sociale de l’Orient musulman médiéval: Studia Islamica*, fasc. 3, 1955:93–115.
- CERM (1969): *Sur le mode de production asiatique*, ed. R. Garaudy, Paris, Ed. sociales.
- CERM (1971): *Sur le féodalisme*, Paris, Ed. sociales.
- Constas, H. (1978): *Lewis H. Morgan in the light of Modern Anthropological Theory*, in: *Society and History. Essays in Honor of K.A. Wittfogel*, ed. by G.L. Ulmen, The Hague – Paris – New York, Mouton.

- FT (1978–1981): *Fejldés – Tanulmányok. Szöveggyűjtemény I–IV*, Budapest, MKKE, majd ELTE, ÁJTK.
- Gallissot, R. (1976): *Marx, Marxisme et Algérie*, Paris, UGÉ.
- Gunder Frank, A. (1968): *Kapitalismus und Unterentwicklung in Lateinamerika*, Frankfurt, Europäische Verlagsanstalt.
- Krader, L. (1974): *The Ethnological Notebook of Karl Marx (Studies of Morgan, Phear, Maine, Lubbock)* Assen, Van Gorcum.
- Krader, L. (1975): *The Asiatic Mode of Production. Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx*, Assen, Van Gorcum.
- Krader, L. (1976): *Agrarian Communism*. in: Krader, L.: *Dialectic of Society*: 123–159, Assen, Van Gorcum.
- Lacoste, Y. (1966): *Ibn Khaldoun. Naissance de l'histoire, passé du tiers monde*, Paris, Maspéro.
- Laroui, A. (1974): *La crise des intellectuels arabes. Traditionalisme ou historicisme*, Paris, Maspéro.
- Lucas, Ph. – Vatin, J.-C. (1975): *L'Algérie des anthropologues*, Paris, Maspéro.
- Mahdāwī, K. (1979): *Magrib al-qarn at-tāsi^c cašara bayna namaṭay al-intāğ al-asyawī wa'l-ħarāğī* („A 19. sz. Magrib az ázsiai és az adódó termelési módok között^c): *Dīrāsāt^c arabīya XVI*|1: 83–92.
- Masszon, V.M. (1978): *Egy kőkori település Közép-Ázsiában: Dzsejtun. A termelő gazdálkodás kezdetei*. Gondolat Kiadó.
- Melotti, U. (1977): *Marx and the Third World*, New Jersey, Humanities Press.
- Poliak, A.N. (1937): *Some Notes on the Feudal System of the Mamlūks*: *JRAS*: 197–207.
- Poliak, A.N. (1938): *La féodalité islamique*: *REI* X: 247–265.
- Poliak, A.N. (1939): *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and Lebanon, 1250–1900*, London.
- Recherches internationales à la lumière du marxisme*, no. 57–58, Paris, Ed. de la *Nouvelle Critique: Premières sociétés de classes et mode de production asiatique*.
- Rodinson, M. (1966): *Islam et capitalisme*, Paris, Ed. du Seuil.
- Sa^cd, A.S. (1943): *Muškilat al-fallāħ* („A parasztp probléma^c”), al-Qāhira.
- Sa^cd, A.S. (1945): *Ma'sat at-tamwīn* („Az ellátás nyomorúsága^c”), al-Qāhira.
- Sa^cd, A.S. (1979): *Ta'riħ Mišr al-iğtimā^cī al-iqtisādī* („Egyiptom társadalom és gazdaságtörténete^c”), Beyrūt, Dār Ibn Ḥaldūn.
- Sa^cd, A.S. (1979a): *Sitt dīrāsāt fī'n-namaṭ al-asyawī li'l-intāğ^v* („Hat tanulmány az ázsiai termelési módról^c”) Beyrūt, Dār at-Īlī^ca.
- Sa^cd, A.S. (1891): *Taħawwul at-takwīn al-mišrī min an-namaṭ al-asyawī ilā'n-namaṭ ar-ra'sumālī* („Az egyiptomi alakulat mozgása az ázsiai termelési módtól a tőkés termelési módhoz^c”) Bayrūt, Dār al-ħadāta.
- as-Safi^cī, Suħdī^c Atīya (1957): *Tatawwur al-ħaraka al-waṭanīya al-mišriya 1882–1956*, al-Qāhira.
- Sāliħ, M.Š. (1978): *Hawla ušlūb al-intāğ^v al-asyawī* („Az ázsiai termelési módról^c”), Bayrūt, Dār Ibn Ḥaldūn.
- Sāliħ, M.Š. (1979): *al-Iqtā^c wa'r-ra'sumālīya fī Mišr min^c aħd Muħammad^c Alī ilā^c aħd^c Ābd an-Nāšir* („A feudalizmus és a kapitalizmus Egyiptomban Muhammad^c Alī korától Nasszerig^c”), Bayrūt, Dār Ibn Ḥaldūn.

- Sawer, M. (1977): *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production*, The Hague, M. Nijhoff.
- Sofri, G. (1972): *Über asiatische Produktionsweise. Zur Geschichte einer strittigen Kategorie der Kritik der politischen Ökonomie*, Frankfurt, Europäische Verlagsanstalt.
- Szentes, T. (1980): *Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról*, Budapest, Kossuth Kiadó.
- Turner, B.S. (1974): *Weber and Islam. A critical study*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Turner, B.S. (1978): *Marx and the End of Orientalism*, London, G. Allen and Unwin.
- Valensi, L. (1969): *Le Maghreb avant le prise d'Alger (1790–1870)*, Paris, Flammarion.
- Wittfogel, K.A. (1957): *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*, New Haven, Conn. Yale Univ. Press.
- Wolf, E.R. (1973): *Parasztok*, in: Service E.R. – Sahlins, M.D. – Wolf, E.R., *Vadászok, törzsek, parasztok*, Kossuth Kiadó.